

Faiq Ələkbərlı

AMEA Fəlsəfe
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VI Yazı

Milli Hökumətin süqutundan sonra Məhəmməd Rza şah xarici qüvvələrin məsləhəti və köməyi ilə ölkədə və xüsusilə Güney Azərbaycanda demokratların fəaliyyətinin qarşısını almaq məqsədilə xüsusi proqram hazırlayıb təhlükəsizlik şurasında təsdiq etdirmiş, xüsusi komissiyalar yaratmışdır. Belə ki, şah hökuməti ABŞ Xarici İşlər Nazirliyinin məsləhəti ilə xüsusi "Proqram" hazırlamış, bu proqramı şah tərəfindən təşkil edilən Təhlükəsizlik Şurasında təsdiq etdirmiş və bu proqramda nəzərdə tutulan məsələləri həyata keçirmək üçün xüsusi komissiyalar yaratmışdı. Bu proqramda nəzərdə tutulan əsas məsələlərdən biri də demokratik və milli qüvvələrin fəaliyyətinin qarşısını almaq idi. "Bu məqsədlə rejim tərəfindən Gilan, Mazandaran, Xorasan və Azərbaycan ostanlarından 99,99 faizi Azərbaycan Türklərindən ibarət 6 min, Tehrandan 3 min demokrat həbs edilərək ölkənin cənub bölgələrinə sürgün edilmişdi ki, bunların arasında 900 nəfər universitet müəllimi və dövlət məmurları var idi. Şah rejimi tərəfindən təkcə 1947-ci ilin sonuna kimi Güney Azərbaycanda 20 minə yaxın adam dövlət üçün təhlükəli hesab edilərək həbs olunmuş və icbari iş cəzasına məhkum edilərək ölkənin cənubuna sürgünə göndərilmişdi. Məhəmməd Rza və onun başçılıq etdiyi şovinist rejim Azərbaycana məğlub bir ölkə kimi baxmış, Azərbaycan Türkləri ilə məğlub bir millət kimi rəftar etmiş, Pişəveri tərəfdarlarının bir qismini güllələmiş, bir qismini dar ağacandan asdırmış, bir qismini ev-əşiyindən, var-dövlətindən məhrum etmiş, bir qismini ölkədən dördgün salmış, bir qismini də sürgünə göndərmişdi".¹

Qeyd edək ki, "21 Azər" hərəkatından "ağ inqilaba" qədər Güney Azərbaycanda baş verən sosial-siyasi və iqtisadi məsələləri Səməd Bayramzadə "Güney Azərbaycan: İranda "21 azər"-dən "ağ inqilab"a qədər" kitabında geniş şəkildə şərh etmişdir.² S.Bayramzadə bu kitabında demografiya, iqtisadi məsələləri ilə yanaşı, İran Pəhləvilər rejiminin 1947-1962-ci illər arasında Güney Azərbaycanda həyata keçirdiyi mədəni və sosial-siyasi təzyiqləri, assimilyasiya prosesini və buna qarşı mübarizə aparən Azərbaycan xalqının mübarizəsini hətərəfli şəkildə izah etməyə çalışmışdır.³

2-ci Dünya müharibəsindən sonra siyasətin sərbəstləşməsi və 1947-ci ildə keçirilən seçki-

lərdə ortaya çıxan Məclisin quruluşu İngiltərə başda olmaqla böyük dövlətlərin İran adlanan ölkə üzərindəki siyasi və iqtisadi hegemonluğuna qarşı mübarizənin mərkəzi oldu. Belə bir şəraitdə 1949-cu ildə Azərbaycan Türk mənşəli Məhəmməd Müsəddiq Milli Cəbhə adlanan siyasi təşkilat yaratmışdır. Müsəddiq hesab edirdi ki, bu günə qədər İran adlanan ölkənin əsas problemi siyasi cəhətdən təşkilatlara bilməməsi olmuşdur. bu anlamda Milli Cəbhə 4 məsələyə xüsusi diqqət yetirirdi: 1) seçki qanunlarını düzəltmək, 2) mətbuat qanunlarında təftiş etmə, 3) iqtidarı düzəltmək, 4)

neftini milliləşdirən qərar 1951-ci ilin martında parlamentdə qəbul edilib. Beləliklə, İngiltərənin İran nefti üzərindəki imtiyazları ləğv olunub. Məclisdə neft sənayesinin milliləşdirilməsi qərarının qəbulunda iştirak edən Müsəddiq 1951-ci ilin aprelində İranın baş naziri vəzifəsinə seçilib.

Neftin milliləşdirilməsi Müsəddiq ilə İngiltərə hökumətini qarşı-qarşıya gətirdi, çünki həmin dövrdə İran nefti ingilislər üçün həyati önəm daşıyırdı. İranda neft sahələrini itirmək istəməyən İngiltərə bu məsələni Lahey Ədalət Divanına qədar daşıdı. Eyni zamanda İrana bir heyət göndərərək milliləşdirmə

Bu vaxt İngiltərə itirdiklərini geri almaq məqsədi ilə ABŞ ilə Müsəddiqi devirmək planlarını qururdu. 1953-cü il martda TP-Ajax, "Operasyon Ajax" deyilən bir plan CIA və İngiltərə kəşfiyyat servisi M16 tərəfindən təbiiq edilməli idi. Planın məqsədi Müsəddiqi xalqı ayağa qaldırmaqla vəzifədən əl çəkməyə məcbur etmək idi. Amerika və İngilis kəşfiyyatı Müsəddiq hökuməti ilə düşmən olan qruplarla yaxınlaşmağa başladı. Milionlarla dollar rüşvətin dağıdıldığı bu işlərdən sonra bu qruplar idarəetmədən razı olmayan xalqı ayağa qaldırdı və ölkədə asayiş pozdu. Bu qarşıdurmalarda

də "Bağdad paktı" na daxil olmuş, 1957-ci ildə irticaçı general Teymur Bəxtiyarının rəhbərliyi altında gizli polis orqanı olan SAVAK adlı təşkilat yaradılmışdı. Bununla da, İran adlanan ölkədəki demokratik qüvvələr qeyri-leqal şəraitdə mübarizəni davam etdirmiş, yalnız 1960-cı ildə yenidən təşkilatlana bilmişlər.

Tarixşünaslıqda İkinci Milli Cəbhə adlandırılan təşkilatın rəhbərliyində artıq Mehdi Bəzərgan əsas yer tuturdu. Ondən əlavə Şapur Bəxtiyar, Kerim Səncəbi, Dariuş Forouhar, Qulamhüseyn Sadiqi, Allahyar Saleh və digər liberallar İkinci Milli Cəbhənin liderləri idilər. Lakin

Ariyançı İran Pəhləviləri dövrü və Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı

Konstitusiyanın 48-ci maddəsinə yenidən izah etmək (demokratiya və məşrutəlik).

Müsəddiq 1950-ci ildə keçirilən parlament seçkiləri zamanı isə üç önəmli məsələnin üzərində dayanmışdır: 1) İran ancaq əski yanlış pozitiv balanslaşdırma siyasətini uyğun tərəfsiz politkayla (öz dəyişilə neqativ balanslaşdırma) dəyişdirirsə xarici siyasətində milli istiqrarını qoruya bilir, 2) Şahın demokratiya

qərarını tanıyaçaqlarını ancaq bunun 100-də 50 hissəsi və "Anqola-İranean Oil Company" damı altında olmasını təklif etdi. Ancaq bu təklif Müsəddiq tərəfindən rədd edildi. Buna görə də İngiltərə İranı iqtisadi baxımdan zor vəziyyətdə qoymaq üçün beynəlxalq embarqo çağırış etdi. İngilis donanmasına aid gəmilər Bəsrə körfəzinə keçdi.

İngiltərənin bütün cəhdlərinə baxmayaraq 1952-ci ildə La-

zülzələ insan həyatını itirdi.

Məhəmməd Rza da Müsəddiqi vəzifədən uzaqlaşdırıb onun yerinə general Fəzllullah Zahidi gətirdi. Bu səbəbdən də Müsəddiqin tərəfdarları da küçələrə axışdı və şah əvvəlcə İraqa, sonra da Romaya qaçdı. Müsəddiqi devirmək üçün edilən bu həmlə uğursuz oldu. Lakin bir neçə ay sonra generallar ölkədəki qarışıqlığa son vermək iddiası ilə Müsəddiqi, nazirlər və tərəf-

daxili fikir ayrılıqları səbəbindən Mehdi Bəzərgan bir il sonra Milli Cəbhəni tərk etdi. Bəzərgan 1961-ci ildə Ayətullah Mahmud Taleqani ilə birlikdə İran Azadlıq Hərəkatı adlı təşkilat yaratdı. 4 Liberal, dünyəvi Milli Cəbhədən fərqli olaraq İAH demokratik, lakin islam qaydalarının əhəmiyyətli rol oynayacağı cəmiyyətin qurulmasını hədəfləyirdi. Taleqani də Bəzərgan kimi islamlıq və demokratiyanın bütünlüyündən çıxış edirdi. Tanınmış fəlsəfəçi alim Həsən Hüseynova görə Taleqaninin sosial fəlsəfəsində cihad formalı dini-siyasi mübarizə mühüm yer tutmuşdur.⁵

Mərkəzi hökumətin daxili və xarici siyasətinə qarşı Azərbaycanda etirazlar gətirdikcə gücləndiyindən Məhəmməd Rza şah 15 iyun 1961-ci ildə Təbrizə gəlmiş və burada əhəlinin şikayətlərinə baxmaq üçün xüsusi komissiya yaratmışdı. Yaranmış təhlükənin qarşısını almaq üçün "yuxarıdan" islahatlar həyata keçirməyə başlanmış və bu məqsədlə ABŞ-ın da məsləhətləri ilə "Ağ inqilab" adlandırılan islahatlar proqramı həyata keçirilməyə başlanmışdı. 1962-ci ildən 1978-ci ilə qədər mərhələlərlə həyata keçirilən "Ağ inqilab" proqramı nəticəsində Güney Azərbaycanda bezi islahatlar həyata keçirilmiş, xüsusilə savadsızlığın ləğvi həyata keçirilməyə başlanmış, 1966-cı ildə Urmiyada Kənd Təsərrüfatı, 1974-cü ildə Zəncanda Əkinçilik və Heyvandarlıq İnstitutları açılmış, 27 kino-teatr, 5 muzey, 47 kitabxana fəaliyyət göstərmiş, Təbriz və Urmiyada televiziya stansiyaları tikilmiş, Təbriz, Ərdəbil və Urmiya şəhərlərində fars dilində 7 həftəlik, bir gündəlik qəzet çıxmışdır.⁶

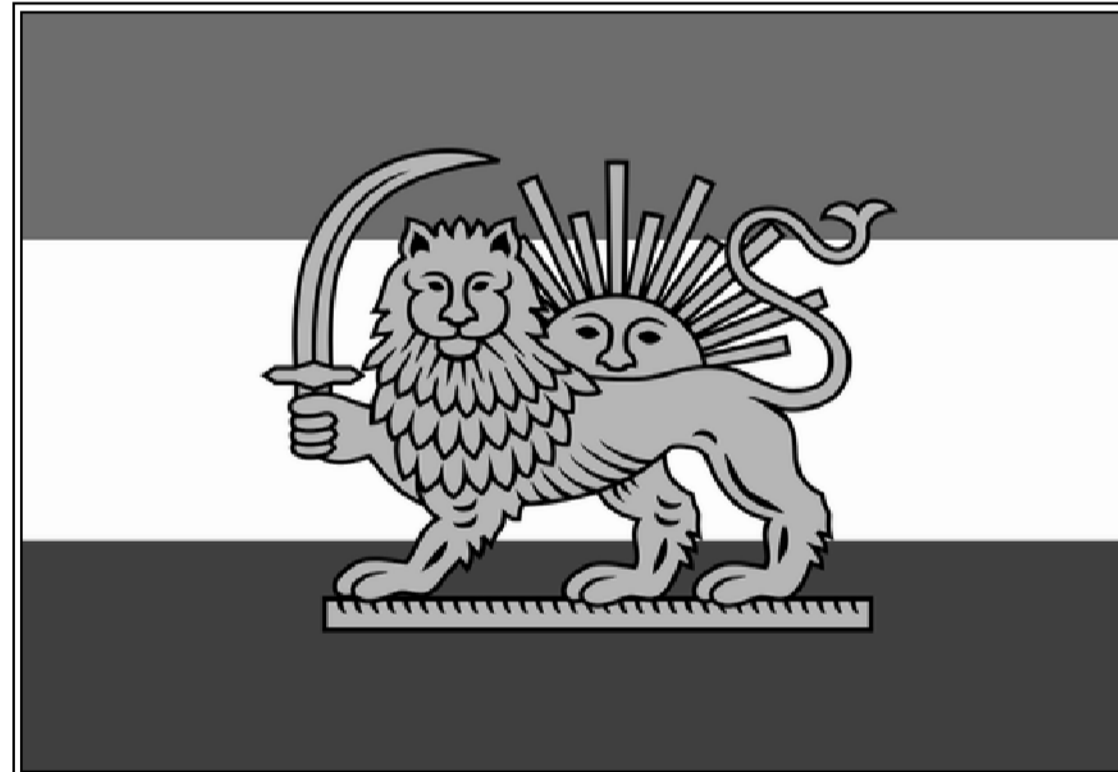
1 Qasımlı Aydın. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.157-158

2 Bayramzadə Səməd. Güney Azərbaycan: İranda "21 azər"-dən "ağ inqilab"a qədər. Bakı, Tərəqqi, 2016 (rus dilində) 3 Yene orada, s.101-267

4 Hüseynov Hüseyn. Seyid Mahmud Taleqaninin dini-siyasi təlimi və sosial fəlsəfəsi. Bakı, Təknur, 2006, s.24

5 Yene orada, s.255-256

6 Qasımlı Aydın. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.52-53

idaərəçiliyinə hörmət göstərən ordunun rəhbərliyini öz əlindən buraxması gərəkdir, 3) Seçki prosesinin dəyişdirilməsi gərəkliliyi, yeni xalqın nəzarətində və dürüst şəkildə yapılması. Deməli, Milli Cəbhənin ideologiyası və milli aydın qrupların əsas məqsədi Pəhləvi istibdadına qarşı mücadilə etmək və Məşrutəni anayasası çərçivəsində demokratiya təməlinə dayandırmaq. Məhz bunun sayəsində də, parlament seçkilərində Müsəddiqin lideri olduğu Milli Cəbhə ciddi uğur qazandı. Bu dövrdə İngiltərə ilə görüşlərdən nəticə çıxmadığından, İran adlanan ölkənin parlamentin Neft Məclis komissiyası 25 noyabr 1950-ci ildə ingilislərlə görüşmələrdən çəkildi. Bu hadisələrdən sonra Milli Cəbhə lideri M.Müsəddiq 19 fevral 1951-ci ildə Neft Məclis komissiyasının bezi millət vəkili ilə İran neftinin milliləşdirilməsi üçün məsləhətləşdi. İran

heydəki Beynəlxalq Ədalət Divanı neft davasında verdiyi vəzifəsizlik qərarı İranın qalibiyyəti mənasına gəlirdi. Bu qərardan sonra ilk ölkə ilə münasibətləri çıxılmaz nöqtəyə gəldi və 1952-ci il noyabrda Müsəddiqin İngiltərə səfirliyi ilə əlaqələri tamamilən qopdu. Müsəddiq bir tərəfdən nefti milliləşdirərək digər tərəfdən də ölkədəki iqtisadi problemləri həll etmək üçün cəhd edirdi. Bu məqsədlə böyük torpaq sahiblərinin əlindəki torpaqların bir qismini torpaqsız kəndlilərə paylamaq istəyirdi. Ancaq Müsəddiqin bu cəhdləri onu böyük sahibləri ilə qarşı-qarşıya gətirdi. Neftin milliləşdirilməsi vaxtı Müsəddiqi dəstəkləyən bezi din adamları ilə əlaqələr pozuldu. Müsəddiqə düşmən olan general Fəzllullah Zahidi ilə hərbi gücü əlində cəmləyən Raşidiyan qardaşların birlikdə hərəkat etməsi Müsəddiq üçün çətin bir dönməyə başladı.

darlarını həbs etdi ki, şah da üç gün sonra İrana qayıtdı. İngiltərə və ABŞ demokratik seçkilərlə iqtidara gələn və xalqın istəyi ilə nefti milliləşdirən, həyata keçirməyə çalışdığı islahatlarla demokratiyanın qarşısını açmağa çalışan Müsəddiq hökumətini devirdilər. Beləliklə, 1953-ci ildə ABŞ və Böyük Britaniya xüsusi xidmətlərinin səyi ilə Müsəddiq hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı.

Məhəmməd Rza şahın qudası general Fəzllullah Zahidin başçılığı ilə gerçəkləşdirilən 1953-cü il hökumət çevrilişindən sonra Müsəddiq hökumətini müdafiə edən Güney Azərbaycanda hərbi vəziyyət yenidən bərpə edilmiş, Azərbaycan Demokratik Fırqəsi və İran Xalq Partiyası üzvləri, liberal düşüncəli zabıtlar təqib olunub həbs edilmiş, bir çoxu hərbi məhkəmənin hökmü ilə güllələnmişdilər. Mərkəzi hökumət və şahın ABŞ-a yaxınlaşması ilə İran 24 fevral 1955-ci il-